

درس ۱۴

دین و اعتقادات

را می‌پرستیدند و آنها را بَع (بخشنده)، اهورا (سرور)، آمشا (بی‌مرگ) می‌خواندند. آنان برای خشنودی خدایان، حیوانات را قربانی می‌کردند و سرودها و نیایش‌های گوناگونی را می‌خواندند. زندگی شبانی و بیابانگردی طی قرن‌های دراز، پرستش این گونه خدایان را در نزد اجداد آریاییان معمول کرده بود. اقوام آریایی همچون شهرنشینان در ایلام، بین‌النهرین، یونان و ... برای خدایان خویش معابد باشکوه نمی‌ساختند؛ قدرت خدایان آنان محدود به ناحیه و شهر خاصی نمی‌شد، بلکه تمام قلمرو گیتی را در برمی‌گرفت. آریاییان همچنین برخی عناصر طبیعی مانند آب، آتش، خاک و باد را مقدس می‌شمردند.

دین و عقاید دینی در طول تاریخ جایگاه مهمی در زندگی اجتماعی و شکل‌دادن به اندیشه و رفتار انسان‌ها داشته است. همچنین باورها و ارزش‌های دینی در پیدایش و فراز و فرود تمدن‌ها بسیار اثرگذار بوده‌اند. در این درس، شما دربارهٔ باورهای دینی ایرانیان باستان و تأثیرات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آنها، مطالعه و کاوش خواهید کرد.

باورهای کهن آریایی

از محتوای اساطیر کهن و برخی مندرجات کتاب اوستا و سنگ‌نوشته‌ها معلوم می‌شود که اقوام آریایی مهاجر به ایران همچون سایر خویشاوند هند و اروپایی خویش، خدایان متعددی

از جمله خدایانی که بیشتر در طی دوران زندگی کوچ‌نشینی و برخی در دوره کشاورزی و دهنشینی و شاید تا حدی تحت تأثیر عقاید اقوام بومی فلات ایران، مورد نیایش قرار گرفتند، عبارتند از: میترا، خداوند پیمان، خورشید و نظم و عدالت؛ بهرام (وَرَهْرام)، خدای مغلوب‌کننده دیوان و پیروزی‌بخش جنگجویان؛ آناهیتا، ایزدبانوی آب؛ تیشتر (تیر)، خدای باران؛ زَرّوان، خدای زمان

زرتشت، پیامبر ایران باستان

در دورانی که آریاهای ایران به تدریج در حال انتقال از زندگی کوچ‌نشینی و شبانی به زندگی یکجانشینی و روستایی بودند، شخصی به نام زرتشت که به عنوان سرایندهٔ سرودهای دینی شهرت داشت، کوشید تا اصلاحاتی در باورهای دینی ایرانیان به وجود آورد. زرتشت، مردم را به پرستش اهورامزدا، خدای بزرگ و یگانه، فراخواند.

در دین زردشتی، اهورامزدا (سرور خردمند/ فرمانروای خردمند)، بزرگ‌ترین خدا و سرچشمهٔ همهٔ نیکی‌ها محسوب می‌شود که همواره با اهریمن در حال جنگ است. زرتشت از پیروان خود می‌خواهد که پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک داشته باشند و در زندگی خود راه راستی و پرهیزگاری را در پیش گیرند. براساس اندیشهٔ این پیامبر ایرانی: «در جهان راه یکی است، و آن راه راستی است». زرتشت مخالف رسم قربانی کردن حیوانات بود.

بررسی شواهد و مدارک تاریخی

- ۱- «ای آفریننده بزرگ و دانا، از راه خرد و بینش و الهام، راز پدید آمدن آفرینش را از روز ازل به من بیاموز تا حقیقت را به مردم جهان آشکار سازم». یسنا، فصل ۲۸، بند ۱۱
- ۲- «ای مردم این حقیقت را به گوش هوش بشنوید و با اندیشه‌ای روشن و ژرفبینی آنها را بررسی کنید. هر مرد و زن، راه نیک و بد را شخصاً برگزینید. پیش از فرا [رسیدن] روز واپسین همه به پا خیزید و در گسترش آئین راستی بکوشید». یسنا، هات ۳۰، بند ۲
- ۳- «کسی که به سوی راستی و پاکی روی آورد، جایگاهش سرای روشنایی یا بهشت خواهد بود، ولی شخص دروغگو و بدکار زمانی دراز با شیون و افسوس در تیرگی به سر خواهد برد». یسنا، فصل ۳۱، بند ۲۰

فعالیت

گزیده‌هایی از سروده‌های زرتشت در کتاب اوستا را مطالعه کنید و به پرسش‌های زیر پاسخ مناسب دهید:

الف) زرتشت، چه صفات و ویژگی‌هایی را برای اهورامزدا برشمرده است؟
ب) شیوه مورد قبول زرتشت برای درک حقیقت و انتخاب راه صحیح چیست؟
پ) زرتشت بر ترویج چه اصول و ارزش‌هایی تأکید می‌کرد؟

تصویر روی جلد اوستا

زمان و مکان ظهور زرتشت روشن نیست و آرا و نظریات مختلفی در باره آن وجود دارد؛ اما بیشتر پژوهشگران اتفاق نظر دارند که او در فاصله سال‌های ۱۴۰۰ تا ۶۰۰ ق.م، می‌زیسته و در یکی از سرزمین‌های شرقی ایران به ترویج و تبلیغ آموزه‌های خود پرداخته است. این پیامبر ایرانی در هفتاد سالگی به دست یکی از دشمنانش کشته شد.

اوستای کنونی شامل پنج جزء یا کتاب است. یسنا مهم‌ترین جزء اوستا به معنای پرستش و ستایش و نماز و جشن است. واژه جشن که به معنی عید است از همین کلمه اخذ شده است. کهن‌ترین و مقدس‌ترین بخش اوستا که شامل سرودها و دعاها، زرتشت است، گات‌ها نام داد. در گات‌ها هیچ اشاره به خدایان کهن ایرانی مانند مهر و آناهیتا نشده است.

بخش کوچکی از این کتاب را شامل می‌شوند؛ سایر مطالب آن را سرودها، دعاها، احکام شرعی، قصه‌ها و اساطیر باستانی تشکیل می‌دهند که توسط شاگردان و نخستین پیروان زرتشت و یا روحانیان زرتشتی به این کتاب افزوده شده‌اند.

سرودها و آموزه‌های زرتشت که پس از مرگ او تا قرن‌ها سینه به سینه نقل می‌شد، در دوره ساسانیان در کتابی با عنوان اوستا گردآوری گردید. اوستا کتاب مقدس زرتشتیان محسوب می‌شود. سرودها، دعاها و آموزه‌های زرتشت تنها

دین و عقاید ایرانیان باستان از دوران ماد تا ساسانیان

تصویر سنگ‌نگاره مغان مادی

مادها: دربارهٔ دین مادها هنوز اخبار چندانی در دسترس نیست، اما شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد آنها اهورامزدا و برخی از خدایان کهن ایرانی همچون میترا را ستایش می‌کرده‌اند. روحانیون مادی که مَع نامیده می‌شدند، آیین‌های دینی از جمله خواندن نیایش‌ها و سرودها و رسم قربانی کردن را به جا می‌آوردند. مغان پس از آنکه به تدریج دین زردشتی را پذیرفتند، تبدیل به پیشوایان جامعهٔ زرتشتی شدند. آنان نقش مهمی در آمیختن باورهای دینی کهن خود با تعالیم زرتشت داشتند.

هخامنشیان: با وجود آنکه سنگ‌نوشته‌ها، تاریخ‌نگاران یونانی به ویژه هرودت و کاوش‌های باستان‌شناسی، آگاهی‌های ارزشمندی دربارهٔ باورها، آداب و مراسم دینی پارسیان ارائه می‌کنند، اما پژوهشگران برجستهٔ ایرانی و غیرایرانی در خصوص پیروی هخامنشیان از دین زرتشت، اختلاف نظر دارند. عده‌ای از این پژوهشگران بر پایهٔ برخی از مندرجات سنگ‌نوشته‌ها و دیگر شواهد تاریخی، استدلال می‌کنند که هخامنشیان زرتشتی بوده‌اند و گروهی دیگر این نظر را قبول ندارند و می‌گویند، شاهان هخامنشی به باورهای کهن ایرانی اعتقاد داشته‌اند.

بررسی شواهد و مدارک تاریخی

- ۱- «خدای بزرگ است اهورامزدا که این زمین را آفرید که آن آسمان را آفرید که مردم را آفرید که برای مردم شادی آفرید که داریوش را شاه کرد یک شاه از بسیاری...
... من اهورامزدا را پرستش می‌کنم. اهورامزدا مرا یاری داد. ... آنچه من کردم همه را به خواست اهورا مزدا کردم». (ترجمهٔ بخشی از سنگ‌نبشتهٔ داریوش بزرگ، پادشاه هخامنشی در کاخ آپادانای شهر شوش)
- ۲- «اردشیر شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه کشورها، شاه در این زمین ... این کاخ را به خواست اهورامزدا، آناهیتا و میترا بنا کردم. اهورامزدا، آناهیتا و میترا مرا از هر بدی بپایید و این را که بنا کرده‌ام خراب نکنند و از آسیب نگاه دارند». (ترجمهٔ بخشی از سنگ‌نبشتهٔ اردشیر دوم هخامنشی در کاخ آپادانای همدان)
- ۳- «چنان که من می‌دانم ایرانیان این رسم‌ها را دارند؛ آنان بفرارشتن تندیس خدایان و پرستشگاه‌ها و محراب‌ها را ناروا می‌دارند و کسانی را که چنین کنند، نادان می‌شمارند. زیرا چنان که من تصور می‌کنم آنان همانند یونانیان خدایان را به گونهٔ و سرشت مردمان نمی‌انگارند، بلکه همهٔ گنبد آسمان را زئوس [هرودت اهورامزدا را همان زئوس پنداشته] می‌نامند و بر فراز بلندترین قلهٔ کوه‌ها [برای] او قربانی می‌کنند. آنان همچنین برای خورشید، ماه، زمین، آتش، آب و بادهای یزش (ستایش و نیایش) می‌کنند». (هرودت، تواریخ، کتاب اول، بند ۱۳۱).

فعالیت

- گزیده متن‌های بالا را به دقت مطالعه کنید و پس از هم‌فکری با یکدیگر به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
- ۱- شواهدی که دلالت بر زرتشتی بودن هخامنشیان می‌کند، کدامند؟
 - ۲- کدام شواهد در متن‌های فوق دلالت بر اعتقاد هخامنشیان به باورهای کهن ایرانی دارد؟
 - ۳- هرودت به چه تفاوت‌هایی دربارهٔ باورهای ایرانیان عصر هخامنشیان با اعتقادات یونانیان باستان اشاره می‌کند؟

در قلمرو پهناور امپراتوری هخامنشیان، گروه‌ها و اقوام زیادی با فرهنگ و اعتقادات گوناگون زندگی می‌کردند پادشاهان هخامنشی مردم را در پیروی از دین خود آزاد می‌گذاشتند و نسبت به فرهنگ و عقاید اقوام تابع حکومت خود احترام قائل می‌شدند. رفتار آزادی‌منشانه کوروش بزرگ با مردمان مغلوب و احترام او به دین و آداب و رسوم این مردمان در آن زمان پدیده جدیدی بود. سطرهایی از منشور کوروش، به این مطلب اشاره دارد که او وقتی بابل را بدون خونریزی و غارت فتح کرد، به نیایش و ستایش مردوک، خدای بزرگ بابلیان پرداخت. این در حالی بود که فرمانروایان آن زمان معمولاً پس از تسخیر شهر یا کشوری، ساکنان آنجا را قتل و عام، معابدشان را غارت و به خدایان آنان اهانت می‌کردند.

سلوکیان و اشکانیان: اسکندر مقدونی و شاهان سلوکی خیلی کوشش کردند که زبان، فرهنگ و باورهای یونانی را در ایران ترویج کنند، اما بیشتر ایرانیان بر دین، سنت‌ها، آداب و رسوم نیاکان خود باقی ماندند. از این رو، در دوران سلوکیان و اشکانیان، علاوه بر اهورامزدا، خدایان کهن ایرانی همچون مهر و آناهیتا هم ستایش می‌شدند. برخی از پادشاهان اشکانی به تقلید از یونانیان معابدی را برای آناهیتا ساختند.

تصویری از بقایای معبد آناهیتا در کنگاور

تصویر سکه دوره اشکانی منقش به آتشدان

تصویری از سنگ‌نگاره میترا

در اواسط دوره اشکانیان دین زرتشتی نفوذ و گسترش چشمگیری یافت و برخی از پادشاهان اشکانی به این دین گرویده و یا از آن پشتیبانی کردند. گفته می‌شود یکی از فرمانروایان این سلسله به نام بلاش یکم (حکومت از ۵۱-۷۸م) دستور داد متون پراکنده اوستا گردآوری شود. برخی از شاهان اشکانی تصویر آتشدانی را که نشانه گرایش آنان به کیش زرتشتی بود، بر روی سکه‌های خود نقش کرده‌اند.

در عهد اشکانی ستایش ایزد مهر (میترا) به قلمرو روم در آسیای صغیر راه یافت و در آنجا به کیشی مستقل تبدیل شد و سپس به اروپا رسید.

کاوش: با استفاده از مطالب مندرج در نرم فرار بر فراز آسمان و منابع دیگر، درباره مهرپرستی و رواج آن در خارج از قلمرو اشکانیان تحقیق کنید.

همچون دوره هخامنشی، حکومت ایران را پناهگاه خویش در برابر ظلم و ستم دیگران می‌شمردند. پیروان دین مسیح هم که در معرض آزار و اذیت حکومت روم قرار داشتند، در قلمرو پارتیان احساس امنیت و آزادی می‌کردند. آیین بودایی نیز از دیگر آیین‌هایی بود که در آن دوره به ایران نفوذ کرد و مبلغان بودایی در سرزمین‌های شرقی امپراتوری اشکانی به تبلیغ اندیشه و آموزه‌های بودا پرداختند. بر اساس گزارش یکی از مورخان چینی، شاهزاده‌ای از خاندان اشکانی برای نخستین بار کتاب‌های بودایی را به زبان چینی ترجمه کرد.

اشکانیان نیز همانند هخامنشیان از سیاست آزادی دینی پشتیبانی می‌کردند. ایرانیان و دیگر مردمانی که در سرزمین‌های زیر فرمانروایی پارتیان زندگی می‌کردند، در ستایش خدایان و انجام مراسم دینی خود آزاد بودند و به واسطه دین و عقیده خود، مورد آزار و اذیت قرار نمی‌گرفتند. آزادی دینی اشکانیان زمینه مناسبی را برای همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان دین‌ها و عقاید مختلف فراهم آورد. از این رو، یونانی‌تبارانی که در ایران می‌زیستند، بدون هیچ مزاحمتی خدایان المپ را می‌پرستیدند. مجسمه‌هایی از این خدایان در کاوش‌های باستان‌شناسی پیدا شده است. یهودیان نیز که در قلمرو اشکانیان و رومیان پراکنده بودند،

تصویر یکی از تندیس‌های بودا در بامیان (شمال شرق افغانستان کنونی)

اشاره به تخریب این تندیس‌ها توسط گروه طالبان در سال‌های اخیر

ساسانیان: در باره وضعیت دین در دوره ساسانی و سیاست دینی ساسانیان، اخبار و آگاهی‌های بیشتری در دسترس است. منابع این اخبار و آگاهی‌ها عبارتند از: سنگ‌نوشته‌ها؛ نقش برجسته‌ها؛ شواهد باستان‌شناسی؛ سکه‌ها؛ کتاب‌های دینی و اندرزنامه‌های زرتشتیان؛ برخی آثار مورخان مسلمان، یونانی و رومی و نیز شاهنامه فردوسی.

تصویر نقش برجسته اردشیر ساسانی در حال گرفتن حلقه شاهی از اهورامزدا

تصویر سنگ‌نوشته کرتیر

تصویر سکه ساسانی منقش به آتشدان

◀ پخش فایل صوتی: گزیده‌ای از اندرزنامه پوریوتکیشان در باره جهان‌بینی و اعتقادات زرتشتیان در دوره ساسانیان؛ نقل از کتاب هزاره‌های گمشده، تألیف پرویز رجبی، ج ۵، ص ۴۴۹ - ۴۵۱، مندرج در نرم‌افزار برفراز آسمان

برجسته‌ای با عنوان موبدان موبد قرار داشت که از جایگاه رفیعی در دربار برخوردار بود. پادشاهان ساسانی معمولاً برای تصمیم‌گیری در مسائل مهم حکومتی، با موبدان مشورت می‌کردند. پس از موبدان موبد، سلسله‌مراتبی از روحانیان جای می‌گرفتند و عهده‌دار مسئولیت‌هایی مانند: قضاوت و دادرسی، اداره آتشکده‌ها، اجرای مراسم و آداب مذهبی و تعلیم آموزه‌های زرتشتی بودند. در آن زمان موبدان ترجیح می‌دادند که مطالب کتاب اوستا را حفظ کنند و به صورت شفاهی به دیگران منتقل کنند.

دوره ساسانیان اهمیت بسزایی در تاریخ دین زرتشتی دارد؛ چراکه حکومت ساسانی، مزداپرستی را به عنوان دین رسمی ایران اعلام کرد. با این اقدام، دین و سیاست به هم گره خوردند. از یک‌سو، پادشاهان ساسانی به پشتیبانی کامل از دین رسمی پرداختند و از سوی دیگر روحانیان زرتشتی، قدرت و حاکمیت شاهان ساسانی را تأیید کردند. گسترش و رسمیت‌کیش مزداپرستی، نفوذ و قدرت روحانیان زرتشتی را به طرز چشمگیری افزایش داد. در رأس آنان، روحانی

تصویری از آتشکده کنونی شهر یزد

تصویری از بقایای آتشکده ساسانی در تخت سلیمان

مانی (۲۱۶-۲۷۴م) با ترکیب آموزه‌هایی از دین‌های زرتشتی، مسیحی و بودایی، آیین جدیدی را عرضه کرد. او از شاپور یکم اجازه گرفت که عقاید خود را تبلیغ کند. مانی عقیده داشت که او پیامبران پیش از وی، آمده‌اند تا روح را که از دنیای نور است از جهان مادی و تاریکی برهانند و انسان را به رستگاری برسانند. مانی عقاید خود را در کتابی با عنوان شاپورگان نوشت و به شاپور هدیه کرد. اما این پادشاه ساسانی بر دین زرتشتی باقی ماند.

موبدان به شدت با آیین مانوی مخالف بودند. آنان پس از شاپور، اقدامات خود را برای نابودی مانی و مانویان تشدید کردند. سرانجام در زمان بهرام یکم، مانی به زندان افتاد و اندکی بعد اعدام شد. پیروان او نیز که تحت تعقیب و شکنجه قرار گرفته بودند، به مناطق مرزی امپراتوری ساسانی و با سرزمین‌های دیگر گریختند.

در کیش زرتشتی، آتش عنصری مقدس بود و زرتشتیان با نیایش در برابر آتش، اهورامزدا را ستایش می‌کردند. به همین دلیل در دوره ساسانیان آتشکده‌های بسیاری در شهرها و روستاهای ایران ساخته شد. سه آتشکده آذربایجان در خراسان، مخصوص کشاورزان، آذرگشنسب در آذربایجان، ویژه شاهان و آذرقرنیغ در فارس، خاص موبدان، بزرگ‌تر و شکوهمندتر از دیگر آتشکده‌ها بودند.

در آغاز دوره ساسانیان به جز زرتشتیان، پیروان دیگر دین‌ها نیز همچنان در آرامش زندگی می‌کردند؛ اما با رسمیت یافتن دین زردشتی و نیرومند شدن موبدان، برخی گروه‌های غیر زرتشتی، همچون مانویان و مسیحیان با مسائل و مشکلاتی رو به رو شدند. مانویان، کسانی بودند که از آیین مانی پیروی می‌کردند.

گزیده‌ای از سوگنامه مانویان برای مانی: «چه کسی از شبان من خبر خواهد آورد و آگاهم خواهد کرد که چگونه به دست پیروان کیش‌های بیداد در شهر بی‌خدا کشته شد. آنان خون تو را در کوچه‌های شهرشان ریختند. آنان سر تو را بردند و از فراز دروازه خود آویختند. آنان در قتل تو شادمانی کردند... خوشا به حال محبوبانت که از بهر تو گریستند». (منبع:)

در دوران زمام‌داری ساسانیان، گاهی اوقات نسبت به مسیحیان نیز سخت‌گیری می‌شد. البته رقابت و دشمنی میان امپراتوری‌های ساسانی و روم، تأثیر زیادی بر این سخت‌گیری‌ها داشت. پس از آنکه کنستانتین، امپراتور روم دین مسیحیت را به رسمیت شناخت و خود را فرمانروا و پشتیبان تمام مسیحیان جهان شمرد، شاهان ساسانی و موبدان نسبت به پیروان مسیح در ایران بدگمان شدند. به همین دلیل پیش‌تر در دورانی که میان حکومت‌های ساسانی و روم جنگ بود، مسیحیان ایران مورد تعقیب و آزار قرار می‌گرفتند. به‌طور کلی بدبینی و بدفتاری با آیین مسیحیت چندان گسترده و همیشگی نبوده است. از این‌رو، شمار مسیحیان ایران تا پایان دوره ساسانیان رو به افزایش داشت و کلیساهای آنان در مناطق مختلفی از کشور همچنان دایر بود.

پرسش‌های نمونه

- ۱- سیاست دینی اشکانیان چه آثار و نتایج فرهنگی و اجتماعی در پی داشت؟
- ۲- آثار و پیامدهای سیاسی و دینی رسمیت دین زرتشتی در دوران ساسانی را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۳- بررسی کنید که وجود آتشکده‌های سه‌گانه در دوران ساسانیان، با کدام یک از مباحث درس ۱۲ ارتباط دارد؟
- ۴- تأثیر رقابت و دشمنی سیاسی میان امپراتوری‌های ساسانی و روم را بر وضعیت مسیحیان ایران تحلیل و تشریح کنید.